המסע במדבר

רוחות המדבר העזות היכו על פניו של הארכיאולוג האמריקאי נלסון גליק, אך הוא ניצב על עומדו, מתבונן בהשתאות במראה שנגלה לעיניו.

השנה היתה 1952 וגליק ערך סקר בהרי הנגב הצחיחים. להפתעתו הוא גילה כי באזורים שאינם ראויים למגורי אדם קיימים שרידי ישובים עתיקי יומין, בני אלפי שנים. פליאתו גברה משמצא באזור גם קברות רבים.

ידידו של גליק, הארכיאולוג האמריקאי הנודע ויליאם פ. אולברייט, תמה מדוע בחרו אנשים להתיישב באזור כה צחיח, ומה עלה בגורלם.[2] ידוע שהאקלים באזור לא השתנה במשך אלפי שנים, ולכן אי אפשר לומר שבעבר האזור היה טוב למגורים.[3] לפליאתם הצטרפו ארכיאולוגים אחרים, ביניהם בנימין מזר, הנחשב למייסד הענף הישראלי של הארכיאולוגיה המקראית, שכתב:[4] "מפתיעה ביותר היא הרשת הצפופה של יישובים נוודים למחצה בהר הנגב".

הדבר נשאר בגדר תעלומה.

לאחר שמדבר סיני עבר לשליטה ישראלית בשנת 1967, בסיומה של מלחמת ששת הימים, יצאו משלחות ארכיאולוגיות לחקור את המדבר המפורסם ביותר בתנ"ך. או אז התברר כי הישובים המסתוריים התקיימו גם בצפון מדבר סיני ובדרומו,[5] והיקף התופעה המוזרה הכה את החוקרים בתדהמה.

הארכיאולוגים מתקשים לקבוע לאיזו תקופה היסטורית שייכים המבנים שהתגלו, בגלל מיעוט הפריטים הארכיאולוגיים שנמצאו בהם, אבל ברור כי הם עתיקים

"לדעתי, האוכלוסיה החדשה הזו באה מהדרום ומסיני, במסלול שעברו בני ישראל ביציאת מצרים... מצאתי דמיון מדהים בין נדודיהם, לבין מנוסתם של בני ישראל ממצרים אל הארץ המובטחת..."

ד"ר רודולף כהן, מנהל רשות העתיקות בישראל, ניהל מחקרים בסיני ובנגב במשך יותר מעשרים שנה[1]

מבנה נואמיס בסיני, אחד מני רבים.
יש הטוענים שבני ישראל בנו אותם בצאתם ממצרים.

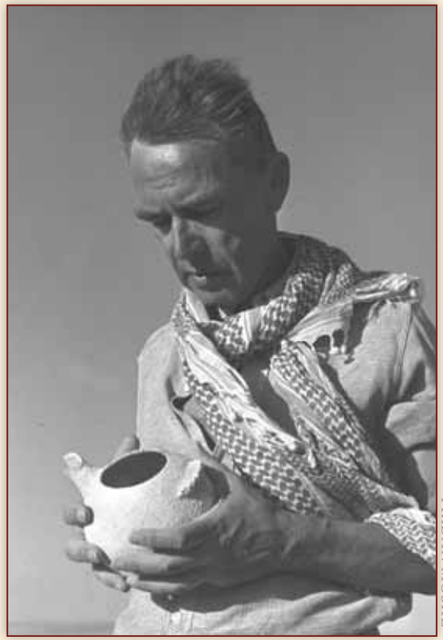
PRIDAN MOSHE

הארכיאולוג נלסון גליק

הארכיאולוג בנימין מזר

מאוד, בני אלפי שנים. כמו כן נמצאו בלב המדבר שדות קבורה, לפעמים בריכוזים גדולים מאוד, והדבר נראה כפלא בעיני כל חוקר:
מה פשר בתי הקברות הענקיים באמצע המדבר השומם?
מדוע הוקמו ישובים אלה ולאן נעלמו תושביהם כמעט ללא עקבות?

תעלומת שוכני מבני המגורים

נמצא כי המאפיין הבולט של הישובים הם מבני אבן מעוגלים חסרי תקרה. הבדואים המקומיים מכנים אותם נואמיס,[6] והם סיפרו לארכיאולוגים על מסורת עתיקה שבידם האומרת כי בני ישראל הם שבנו אותם, בעוברם במדבר אחר צאתם ממצרים.[7] הדעת נותנת כי המבנים שנותרו הינם שרידים ממספר רב יותר של מבנים שחרבו במרוצת אלפי השנים שחלפו.
הנה תיאורו של הארכיאולוג ויליאם דיור אודות מה שראו עיניו בשרידי ישוב אחד, אותו בדק בשנים 1978–1980:
"על פני שטח האתר נראו שרידיהם של קרוב למאה מבני אבן עגולים וסגלגלים... כמעט כל המבנים היו בתי מגורים... הריהוט היחיד של מחסים פשוטים אלה היה דרגש או ספסל חצוב פה ושם ברצפה, ומדי פעם מזווה או אח של אבנים. עמוד או שנים של אבן [במרכז המבנה] שימשו לתמיכת הגג, שהיה עשוי **ענפי אשל** מן הוואדיות הסמוכים... האתר **לא נחרב, אלא נעזב**".[8]
בחלק מהמבנים נמצאו ענפי עצים שככל הנראה שימשו לקירוי.[9] הקירות בנויים משורת אבנים אחת, שנאספו בסביבה הקרובה. מבנים מיוחדים אלו עומדים על תילם ללא מלט או אמצעי חיבור כלשהוא כבר אלפי שנים, וכאמור, מסתבר שאלו שנותרו הם רק חלק ממספר גדול בהרבה, שלא שרדו ברבות השנים. הנואמיס נבנו בטכניקה משוכללת ויש המסיקים מכך שבוניהם לא היו אנשים שנולדו וגדלו במדבר, אלא עם שהגיע מארץ תרבותית ואנשיו הכירו את טכניקת הבניה: "אחד הדברים הבולטים בכל הנואמיס היא איכות הבניה... הבניה מתוחכמת, מצריכה ידע ומעידה על מסורת בנין מפותחת".[10]
התושבים העלומים והמוזרים של ישובים אלה הוגדרו על ידי הארכיאולוגים **נוודים למחצה**. הסיבה לכך היא כי המבנים אשר נבנו מאבנים ולא מיריעות עור או בד - מצביעים על מגורי קבע. מאידך, האזור הצחיח והעובדה כי ניכר שהמקום נעזב מרצון ולא בכפיה, מאחר ולא נמצאו במקום סימני הרס ומאבק, מצביעים על חיי נדודים. נמצאו גם הבדלים במשך השהייה בישובים: חלק שימשו לשהות **קצרה**, חלק למגורים **לאורך זמן**.[11]

CC SA NickySomerset BY

קבוצת נואמיס בדרום מדבר סיני

שער ספרו של וילסון
המתאר את מסעו בסיני

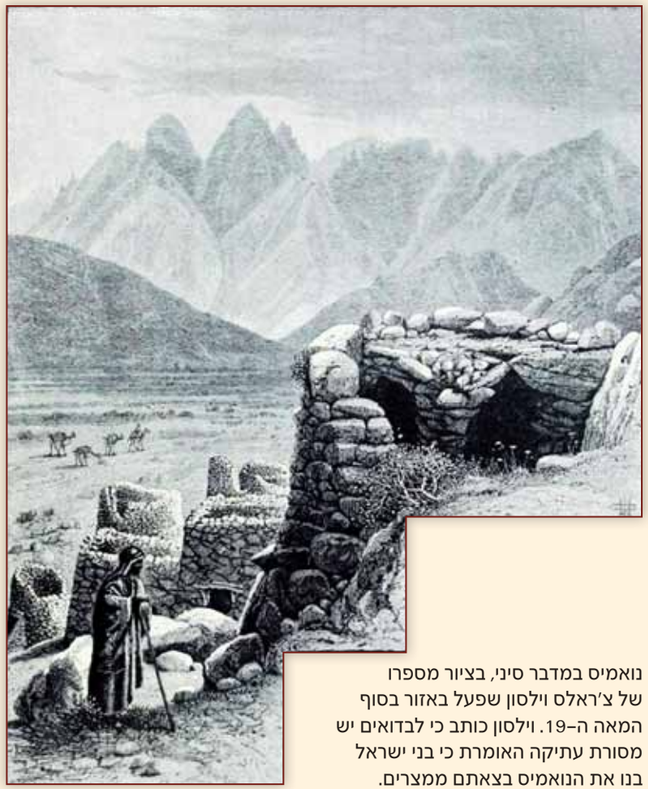

נואמיס במדבר סיני, בציור מספרו של צ'ראלס וילסון שפעל באזור בסוף המאה ה–19. וילסון כותב כי לבדואים יש מסורת עתיקה האומרת כי בני ישראל בנו את הנואמיס בצאתם ממצרים.

נואמיס במדבר סיני

קבוצת נואמיס במדבר סיני

נמצא כי פעמים רבות הוכשר מקום למגורים, אך ננטש בטרם נעשה בו שימוש.
התושבים היו מאורגנים כקבוצות שקיימו ביניהן קשר חזק. וכפי שכותב הארכיאולוג אבנר גורן:[12] "האוכלוסיה חייתה בקבוצות בעלות זיקה טריטוריאלית - מעין שבטים. קבוצות אלה קיימו ביניהן מגע הדוק, דבר המשתקף **באחדותם התרבותית**". אחידות זו נמצאה גם לגבי הנואמיס: "האחידות בצורה של הנואמיס בכל רחבי סיני, מרשימה. היא מעידה על מסורת משותפת לכל אנשי החברה הזאת... למרות אחידות זו ניתן למצוא שינויים מסוימים בין שדה לשדה... כל שדה שימש כאתר קבורה של קבוצה חברתית שונה, מעין שבט".[13]

תעלומת המזון והמים

מקור מזונם של התושבים הוא חידה. אמנם התגלו אבני ריחיים ומכשירי כתישה רבים, אך כמעט לא נמצאו גרעיני דגנים אשר לטחינתם מיועדים מכשירים אלה: "למרות מציאותן של אבני שחיקה בבתים, לא נתגלו כמעט עקבות של גרעיני דגן".[14] האם עסקו בחקלאות? "להב המגל, המהווה אינדיקציה לעיסוק בחקלאות, נמצא בכמות זניחה".[15] **בנוסף**, כפי שנראה להלן לא נמצאו בישובים מקורות מים, ההכרחיים לחקלאות. מתוך כך עולה כי הם לא עיבדו את אדמת המדבר. "מה טחנו אפוא נוודי המדבר באבני ריחיים אלה? לחוקרי סיני אין מענה לשאלה המציקה הזו".[16] אולי כתשו בהם תבואה שנרכשה והובאה ממרחקים? התשובה שלילית: "פריטים קטנים שנמצאו... עשויים להעיד על מסחר, אולם בקנה מידה מצומצם בלבד. אין אפשרות להצביע על מערכת מסחרית שיש בה כדי להוות מרכיב קיומי ראוי לשמו".[17]
בחפירות נחשפו גם שרידי כלי חרס, כלי אבן וכלי צור. מעט מאוד כלים שלמים התגלו, דבר המעיד על **נטישה מסודרת** של הישובים, והובלה מאורגת היטב של הרכוש בעזיבתם. תכשיטים שנמצאו היו עשויים מקונכיות וצדפים שמקורם **בים-סוף** ונמצאו גם חרוזי פיאנס שמקורם **במצרים**.[18]
אספקת מים במדבר הוא עניין קריטי לחיים שם, אך למרבה הפליאה **לא נמצאו בקרבת היישובים מקורות מים!** הארכיאולוגים השתוממו על עובדה זו, משום

תכשיטים מצדפים וקונכיות, שמקורם בים סוף, ראשי חץ עשויים צור וכלי נחושת, אשר נמצאו במבני הנואמיס שבמדבר סיני. למטה מבני נואמיס חרבים. תצלומים מספרו של הארכיאולוג פלינדֶרס פֶּטרי שחקר את חצי האי סיני בשנת 1905.

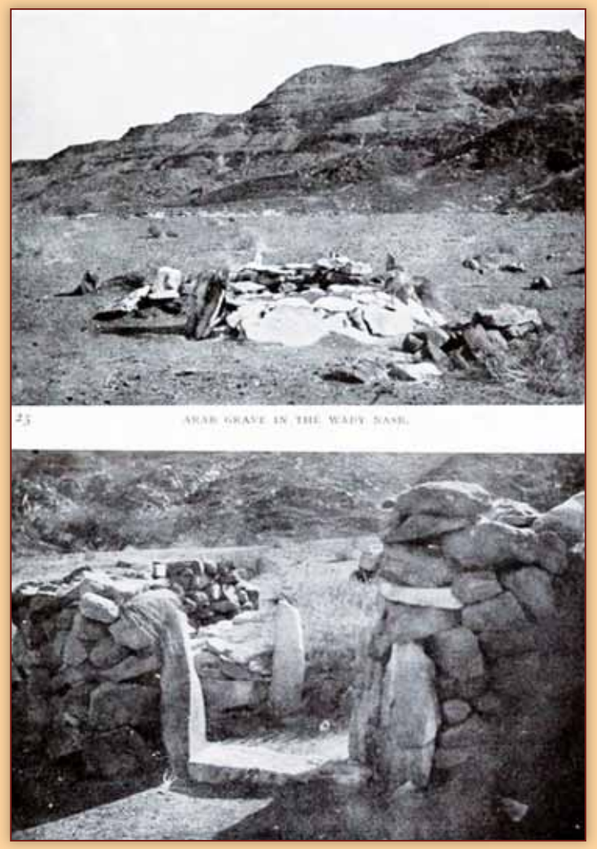

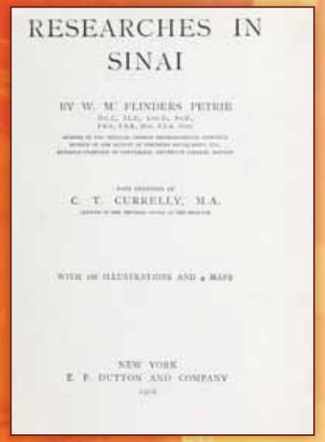

שער ספרו של פֶּטרי
אודות מדבר סיני

שחלק גדול מהיישובים נמצאו באזור יבש לחלוטין: "אין לנו תשובה לשאלה כיצד התקיימו יישובים אלה במרחק כה גדול ממקור מים".[19]
ובפרט שהממצאים עולה כי לתושבים היו עדרי צאן גדולים. נמצאו "עצמות עיזים וכבשים במספר רב ביותר..."[20] אך מהיכן השיגו מים בכמות מספקת להשקיית צאן כה רב מדי יום?
כותב הארכיאולוג אבנר גורן לסיכום תופעת היישובים המיסתוריים במדבר הצחיח:[21] "[התופעה]...היתה זמנית וחולפת. היא הופיעה ונעלמה בלא שאפשר לעקוב אחר התפתחותה, ובלי להותיר כל המשך לאחר מכן".[22] מוזר הוא, שדוקא במדבר היבש נמצאו היישובים, ואילו "בקעת באר שבע הסמוכה, הנוחה בהרבה למגורים, היתה ריקה מאדם באותם הימים".[23] "גם בערבה, למרות קיומם של מקורות מים, לא התגלו אתרים בני התקופה".[24]

שדות הקבורה

כאמור, בנוסף למבני המגורים נמצאו בלב המדבר גם **אתרי קבורה מוניים**. חוקר המקרא יהושע עציון כותב כי "הממצא הבולט שהתגלה בחפירות ובסקרים היו שדות קבורה, שהיו פזורים במרחבי חצי האי וברמת הנגב המרכזית. הקברים נמצאו לפעמים בריכוזים גדולים ולעיתים במפוזר. צורת הקברים לא היתה אחידה: לרוב צוין מקום הקבורה בגלי אבנים הקרויים בשם טומולי; לעיתים היו אלה מבני קבורה של ממש. על יד ריכוזי הקברים נתגלו אתרי מגורים או אתרי חניה".[25]
גם כאן עומדים החוקרים בפליאה אל מול התופעה הבלתי מוסברת.

✧

אכן, ישובי הנואמיס ושדות הקבורה הם תופעה ניכרת ורחבת היקף שקשה להסבירה בכלים הרגילים העומדים לרשות החוקרים, זוהי "תפרוסת יישובית בעלת עוצמה רבה **שאין לה לפי שעה הסבר היסטורי**".[26]
חידה היא בעיני החוקרים מי בנה מבנים אלו, וכיצד שרדו המתגוררים בהם במדבר הצחיח ללא מקור מים בסביבה וללא עיסוק בחקלאות או במסחר משמעותי.
אולם ככל שהתקדם חקר מבנים עלומים אלה, כך גברה הנטיה בקרב חלק החוקרים לקבל את המסורת

העתיקה של הבדואים המקומיים, המייחסים את הנואמיס לנדודי בני ישראל במדבר. וכפי שכותב מנהל רשות העתיקות אשר חקר את מדבר סיני במשך שנים רבות, ד"ר רודולף כהן: "לדעתי, האוכלוסיה החדשה הזו באה מהדרום ומסיני, במסלול שעברו בני ישראל ביציאת מצרים... מצאתי דמיון מדהים בין נדודיהם, לבין מנוסתם של בני ישראל ממצרים אל הארץ המובטחת...".[27]

כך סבור גם חוקר המקרא יהושע עציון בספרו "התנ"ך האבוד", ועוד אחרים. עמדה זו מקבלת חיזוק רב מהמידע הנמצא בידינו אודות אורחות חייהם של אבותינו במדבר.

מסעי בני ישראל

הבה נתבונן יחד בפסוקי התורה ובדברי חז"ל, וכל הערפל יימוג מעל הממצאים המסתוריים.

התורה מתעדת בפירוט את מסלולי מסעם של בני ישראל מצאתם ממצרים:[28]

"אֵלֶּה מַסְעֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל, אֲשֶׁר יָצְאוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְצִבְאֹתָם בְּיַד מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן.
וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת מוֹצָאֵיהֶם לְמַסְעֵיהֶם עַל פִּי ה', וְאֵלֶּה מַסְעֵיהֶם לְמוֹצָאֵיהֶם.
וַיִּסְעוּ מֵרַעְמְסֵס בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן, בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן, מִמָּחֳרַת הַפֶּסַח יָצְאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּיָד רָמָה לְעֵינֵי כָּל מִצְרָיִם.
וַיִּסְעוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל מֵרַעְמְסֵס וַיַּחֲנוּ בְּסֻכֹּת.
וַיִּסְעוּ מִסֻּכֹּת וַיַּחֲנוּ בְאֵתָם אֲשֶׁר בִּקְצֵה הַמִּדְבָּר.
וַיִּסְעוּ מֵאֵתָם וַיָּשָׁב עַל פִּי הַחִירֹת אֲשֶׁר עַל פְּנֵי בַּעַל צְפוֹן, וַיַּחֲנוּ לִפְנֵי מִגְדֹּל.
וַיִּסְעוּ מִפְּנֵי הַחִירֹת, וַיַּעַבְרוּ בְתוֹךְ הַיָּם הַמִּדְבָּרָה.
וַיֵּלְכוּ דֶּרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בְּמִדְבַּר אֵתָם וַיַּחֲנוּ בְּמָרָה.

וַיִּסְעוּ מִמָּרָה וַיָּבֹאוּ אֵילִמָה, וּבְאֵילִם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה עֵינֹת מַיִם, וְשִׁבְעִים תְּמָרִים וַיַּחֲנוּ שָׁם.
וַיִּסְעוּ מֵאֵילִם, וַיַּחֲנוּ עַל יַם סוּף.
וַיִּסְעוּ מִיַּם סוּף, וַיַּחֲנוּ בְּמִדְבַּר סִין.
וַיִּסְעוּ מִמִּדְבַּר סִין, וַיַּחֲנוּ בִּדְפְקָה.
וַיִּסְעוּ מִדְּפְקָה וַיַּחֲנוּ בְּאָלוּשׁ.
וַיִּסְעוּ מֵאָלוּשׁ, וַיַּחֲנוּ בִּרְפִידִם, וְלֹא הָיָה שָׁם מַיִם לָעָם לִשְׁתּוֹת.
וַיִּסְעוּ מֵרְפִידִם, וַיַּחֲנוּ בְּמִדְבַּר סִינָי.
וַיִּסְעוּ מִמִּדְבַּר סִינָי, וַיַּחֲנוּ בְּקִבְרֹת הַתַּאֲוָה.
וַיִּסְעוּ מִקִּבְרֹת הַתַּאֲוָה, וַיַּחֲנוּ בַּחֲצֵרֹת.
וַיִּסְעוּ מֵחֲצֵרֹת, וַיַּחֲנוּ בְּרִתְמָה.
וַיִּסְעוּ מֵרִתְמָה, וַיַּחֲנוּ בְּרִמֹּן פָּרֶץ.
וַיִּסְעוּ מֵרִמֹּן פָּרֶץ, וַיַּחֲנוּ בְּלִבְנָה.
וַיִּסְעוּ מִלִּבְנָה, וַיַּחֲנוּ בְּרִסָּה.
וַיִּסְעוּ מֵרִסָּה, וַיַּחֲנוּ בְּקְהֵלָתָה.

וַיִּסְעוּ מִקְּהֵלָתָה, וַיַּחֲנוּ בְּהַר שָׁפֶר.
וַיִּסְעוּ מֵהַר שָׁפֶר, וַיַּחֲנוּ בַּחֲרָדָה.
וַיִּסְעוּ מֵחֲרָדָה, וַיַּחֲנוּ בְּמַקְהֵלֹת.
וַיִּסְעוּ מִמַּקְהֵלֹת, וַיַּחֲנוּ בְּתָחַת.
וַיִּסְעוּ מִתָּחַת, וַיַּחֲנוּ בְּתָרַח.
וַיִּסְעוּ מִתָּרַח, וַיַּחֲנוּ בְּמִתְקָה.
וַיִּסְעוּ מִמִּתְקָה, וַיַּחֲנוּ בְּחַשְׁמֹנָה.
וַיִּסְעוּ מֵחַשְׁמֹנָה, וַיַּחֲנוּ בְּמֹסֵרוֹת.
וַיִּסְעוּ מִמֹּסֵרוֹת, וַיַּחֲנוּ בִּבְנֵי יַעֲקָן.
וַיִּסְעוּ מִבְּנֵי יַעֲקָן, וַיַּחֲנוּ בְּחֹר הַגִּדְגָּד.
וַיִּסְעוּ מֵחֹר הַגִּדְגָּד, וַיַּחֲנוּ בְּיָטְבָתָה.
וַיִּסְעוּ מִיָּטְבָתָה, וַיַּחֲנוּ בְּעַבְרֹנָה.
וַיִּסְעוּ מֵעַבְרֹנָה, וַיַּחֲנוּ בְּעֶצְיֹן גָּבֶר.
וַיִּסְעוּ מֵעֶצְיֹן גָּבֶר, וַיַּחֲנוּ בְּמִדְבַּר צִן הִוא קָדֵשׁ.
וַיִּסְעוּ מִקָּדֵשׁ וַיַּחֲנוּ בְּהֹר הָהָר, בִּקְצֵה אֶרֶץ אֱדוֹם".

צוקי סלעים במדבר סיני

מבצע צוק איתן, 2014

"מבצע צוק איתן" נערך בשטח רצועת עזה ובים סמוך לה, ב־8 ביולי – 26 באוגוסט 2014

עמוד הענן מעל המשכן, המוקף במחנה בני ישראל, בתיאורו של צייר

בספרו "מורה הנבוכים" מבאר הרמב"ם מדוע התורה מפרטת את כל המסעות הללו: כדי שלא יחשבו הדורות הבאים כי עם ישראל נדדו במדבר במקומות הסמוכים ליישובים קיימים, וכך יכלו להתקיים ללא ניסי ההשגחה היום יומית במזון ושתיה ושאר מופתים. "ומפני זה הסיר המחשבות ההם כולם, וחיזק עניני אלו המופתים בבאור המסעות ההם, שיראו אותם [הדורות] הבאים ויידעו גודל המופת".[29]

עמוד הענן

התורה מספרת כי בכל מסעי ישראל במדבר הלך לפניהם עמוד ענן ביום, ועמוד אש בלילה, להובילם בדרך. ובנוסף, היה מחנה ישראל מוקף בששה עננים להגנה ושמירה. אלו הם שבעת ענני כבוד.

זמני המסעות והחניות נקבעו על פי תנועת עמוד הענן שלפניהם:[30]

"וּלְפִי הֵעָלוֹת הֶעָנָן מֵעַל הָאֹהֶל וְאַחֲרֵי כֵן יִסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. וּבִמְקוֹם אֲשֶׁר יִשְׁכָּן שָׁם הֶעָנָן, שָׁם יַחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. עַל פִּי ה' יִסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וְעַל פִּי ה' יַחֲנוּ, כָּל יְמֵי אֲשֶׁר יִשְׁכֹּן הֶעָנָן עַל הַמִּשְׁכָּן יַחֲנוּ".

היו מקומות בהם חנו זמן מועט מאד; טרם הספיקו לפרוק את הציוד שעימם, וכבר היו צריכים להמשיך במסעם כיון שהענן התרומם והמשיך להתקדם. לעומת זאת היו מקומות בהם חנו כמה ימים, חודשים ואפילו שנים. כל זאת לפי תנועתו או עצירתו של הענן:

"וּבְהַאֲרִיךְ הֶעָנָן עַל הַמִּשְׁכָּן יָמִים רַבִּים, וְשָׁמְרוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מִשְׁמֶרֶת ה' וְלֹא יִסָּעוּ. וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה הֶעָנָן יָמִים מִסְפָּר עַל הַמִּשְׁכָּן, עַל פִּי ה' יַחֲנוּ וְעַל פִּי ה' יִסָּעוּ.

וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה הֶעָנָן מֵעֶרֶב עַד בֹּקֶר וְנַעֲלָה הֶעָנָן בַּבֹּקֶר וְנָסָעוּ, אוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה וְנַעֲלָה הֶעָנָן וְנָסָעוּ.

אוֹ יֹמַיִם אוֹ חֹדֶשׁ אוֹ יָמִים [=שנה], בְּהַאֲרִיךְ הֶעָנָן עַל הַמִּשְׁכָּן לִשְׁכֹּן עָלָיו, יַחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלֹא יִסָּעוּ, וּבְהֵעָלֹתוֹ יִסָּעוּ".

כך התנהלו שנות הנדודים במדבר סיני, בתנועה ובחניה **בלתי צפויים, קצרים וארוכים,** בהתאם לתנועת הענן המוביל אותם על פי רצון ה'.♦

במה התגוררו בני ישראל במדבר?

מפורש בתורה כי בני ישראל התגוררו בסוכות בנדודיהם במדבר:

"כִּי **בַסֻּכּוֹת** הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם, אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם".[39]

למה מתכוונת התורה במילה "סֻכֹּת"? מובאות בתלמוד שתי דעות אשר מקובל לומר עליהן כי "אלו ואלו דברי אלוקים חיים".[40] כלומר, ששתיהן נכונות:

"בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל -

♦ עמוד הענן, עמוד האש וענני הכבוד

שבעת ענני הכבוד יישרו את פני השטח לפני מעברם של בני ישראל, כדי להקל עליהם, ושמרו עליהם מכל נזק:

"**הגבוה, מנמיכו** [הענן מנמיך את הקרקע הקשה למעבר מחמת גובהה]; **ואת הנמוך, מגביהו**". "**שהענן הולך לפניהם משפיל את הגבוה ומגביה את השפל... שלא הניח הר במדבר,** [כדי] **שלא יהיו מתיגעים ועולים ויורדים...**"[31].

לאחר מעברם היו חוזרים פני השטח למצבם הקודם,[32] דבר המסביר מדוע כיום מדבר סיני אינו שטוח אלא מכיל הרים, גאיות ונקיקים.

"**ומה הרועה מרביץ הצאן בצהרים שלא יכם שרב ושמש, כך היו מוקפים בעננים שלא יכם שרב ושמש**".[33]

"**ומכבד** [=מסלק] **את הנחשים ואת העקרבים ומכבד ומרבץ לפניהם**".[34]

גם לחלשים ולחולים בעם דאגו ענני הכבוד:

"**...על החגרים ועל הסומים, שאם היה אחד מישראל נמשך** [=משתהה ויוצא] **מתחת כנפי הענן, נמשך** [הענן] **עמו לאחוריו עד שעה שחוזר**".[35]

אפילו את בגדיהם של בני ישראל כיבסו וגיהצו ענני הכבוד:[36]

"**ענני כבוד היו שפים בכסותם ומגהצים אותם, כמין כלים** [בגדים] **מגוהצים**".

והתוצאה:[37]

"שִׂמְלָתְךָ לֹא בָלְתָה מֵעָלֶיךָ וְרַגְלְךָ לֹא בָצֵקָה זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה".

עמוד האש סיפק לישראל תאורה בכל מקום:

"**כל אותם ארבעים שנה שהיו ישראל במדבר לא נצרכו לנר**".[38]

עם עזרה מקיפה זו מובן כיצד ישראל התקיימו היטב במדבר, ללא מחסור כלשהוא.

בני ישראל ועמוד הענן במדבר, בתיאורה של ציירת

ענני כבוד היו; דברי ר׳ אליעזר.
רבי עקיבא אומר: **סוכות ממש** עשו להם״.[41]
כלומר, כפי שראינו לעיל עם ישראל היה מוקף ענני כבוד ניסיים, אך בנוסף בנו להם סוכות שהיו מקורות בענפי עצים. כך מבאר הרב צבי יהודה ברלין (הנצי״ב), שהיו להם שני מיני מחסה, אחד מעשה ידי אדם, והשני מאת ה׳:[42] ״היינו בשעת חניה היו סכות ממש. ובשעת המסע היו ענני כבוד.״ כלומר, כשחנו עשו סוכות ממש כדי לסוכך על עצמם, מחומרי הגלם שמצאו במדבר; אבל כאשר נסעו, ה׳ סוכך עליהם בענני כבוד לשמירה רוחנית וגשמית.[43]♦
זכר למבנים אלה בהם גרנו בצאתנו ממצרים מוקפים בענני כבוד, הננו חוגגים עד עצם היום הזה את חג הסוכות, בו יוצא כל יהודי מביתו ומתגורר שבעה ימים תחת קירוי העשוי מענפים מן הצומח בדווקא, בעוד הקירות יכולים להיעשות מאבנים או מכל חומר אחר:[46]
״בַּסֻּכֹּת תֵּשְׁבוּ שִׁבְעַת יָמִים; כָּל הָאֶזְרָח בְּיִשְׂרָאֵל יֵשְׁבוּ בַּסֻּכֹּת. לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם כִּי **בַסֻּכּוֹת** הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם״.
ובמשנה מבואר: ״כל שאין גידולו מן הארץ, אין מסככין בו״.[47]

המן – מזון בשפע מן השמים

העיקרי שבמזונם של ישראל במדבר היה המן, מזון מופלא שירד משמים:
״וַיֹּאמֶר ה׳ אֶל מֹשֶׁה הִנְנִי מַמְטִיר לָכֶם לֶחֶם מִן הַשָּׁמָיִם״.[48] ״וְהַמָּן כִּזְרַע גַּד הוּא, וְעֵינוֹ כְּעֵין הַבְּדֹלַח. שָׁטוּ הָעָם וְלָקְטוּ וְטָחֲנוּ **בָרֵחַיִם**, אוֹ דָכוּ **בַּמְּדֹכָה**, וּבִשְּׁלוּ בַּפָּרוּר, וְעָשׂוּ אֹתוֹ עֻגוֹת. וְהָיָה טַעְמוֹ כְּטַעַם לְשַׁד הַשָּׁמֶן״.[49]
את המן יכלו ישראל להתקין לאכילה כרצונם בטחינה, בישול וכיוצא בזה: ״וְטָחֲנוּ **בָרֵחַיִם**, אוֹ דָכוּ **בַּמְּדֹכָה**, וּבִשְּׁלוּ בַּפָּרוּר״.
בנוסף למן אכלו ישראל את בשר ציפורי השְׂלָו, שגם אותם סיפק להם ה׳:
״וְרוּחַ נָסַע מֵאֵת ה׳ וַיָּגָז שַׂלְוִים מִן הַיָּם וַיִּטֹּשׁ עַל הַמַּחֲנֶה... וַיַּאַסְפוּ אֶת הַשְּׂלָו...״.[50]
היו מהם שהשתמשו למאכל בצאן ובקר שהעלו עימם ממצרים:[51]
״וַיִּסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵרַעְמְסֵס סֻכֹּתָה... עָלָה אִתָּם וְצֹאן וּבָקָר מִקְנֶה כָּבֵד מְאֹד״.
בנוסף, חכמינו מספרים שהיה לישראל מסחר מועט עם סוחרים נוכרים: ״דברים שתגרי אומות העולם מוכרין להן...״.[52]

אספקת מים על–טבעית

בני ישראל זכו לבאר מים ניסית שליוותה אותם במסעיהם[53] כך שלא ניזוקו כלל מהעדר המים במדבר ומהחום הרב. אמנם במדבר היו נאות מדבר מועטות, בהן היו מעיינות,[54] אך ודאי שאלה לא יכלו לספק את

הרב צבי יהודה ברלין (הנצי״ב)

צִיפּוֹר הַשְּׂלָו
GFDL Guerin Nicolas

CC SA BY Gilabrand

דפנות הסוכה, כשרות גם אם הן נעשות מאבנים או מכל חומר אחר. בתמונות: סוכות בירושלים, אשר חלק מדפנותיהן הוא כותל או מעקה האבן הסמוך אליהן (וילון חייב להיות יציב, שאינו נע ונד ברוח מצויה).
CC SA BY Julien Menichini

♦ סוכות או אהלים?

מהמסופר בתורה עולה שבני ישראל גרו במדבר באהלים. ככתוב:[44]
״שׁוּבוּ לָכֶם לְאָהֳלֵיכֶם״.
ומאידך כתוב:
״כִּי **בַסֻּכּוֹת** הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם״.[45]
מסתבר שבמקומות חניה קצרים, גרו באהלים שנשאו עמם, משום היותם נוחים להקמה ופירוק מהיר. אך כשראו שהענן מתעכב ימים רבים, בנו סוכות. לבניית קירות הסוכות השתמשו באבנים המצויות במדבר, משום שלא ניתן למצוא בו עצים חסונים וחזקים הראויים לבנייה, ורק לקירוי השתמשו בענפי השיחים והאילנות שמצאו.

צרכי העם לאורך כל שנות הנדודים במדבר. באר זו נקראה "באר מרים" על שם מרים אחות משה, שבזכות צדקותה קיבלו ישראל באר זו. הבאר היתה עימהם תמיד, למעט תקופות קצרות בהן נעלמה בגלל עוונותיהם.[55]

"היאך היתה הבאר עשויה? סלע כמין כוורת היה, ומתגלגלת ובאה עמהם במסעות, וכיון שהיו דגלים חונים והמשכן עומד, היה אותו סלע בא ויושב לו בחצר אוהל מועד".[56]

לא רק זאת, גם דגים טובים למאכל היו להם בשפע במדבר היבש, מבארה של מרים שהיתה עימהם תמיד:[57]

"... הלכה עמהם הבאר במדבר והיתה מעלה להם **דגים שמנים** יותר מצרכם...".♦

ברור אם כן, שעם אספקת מים צמודה ונדיבה כזו לא היה שום צורך לבני ישראל לחפש מקור מים אחר, ויכלו להתקיים ללא קושי במדבר השומם והלוהט.

♦ היכן כיום בארה של מרים?

בכתבי חז"ל מבואר כי בארה של מרים נכנסה עם בני ישראל לארצם ונטמנה בכינרת:

"והיכן היא בארה של מרים... שכל מי שעולה על הר ישימון רואה כמין כברה קטנה **בימה של טבריא**, וזו היא בארה של מרים".[58]

והיכן מקומה בכינרת?

אומרים חז"ל: "**והרי היא מכוונת כנגד השער האמצעי של בית הכנסת העתיק של סרונגין** [סרגונה, ישוב שהיה בקרבת הכנרת]... **והיא מכוונת לעומת השער האמצעי של בית הכנסת העתיק של טבריה**".[59]

לפני כחמש מאות שנה חי בארץ ישראל גדול המקובלים האר"י הקדוש, שאיתר את מקום קבורתם של רבים מחכמינו. תלמידו המובהק רבי חיים ויטאל מעיד שרבו גילה לו כי הבאר נמצאת בחופה הדרומי של טבריה:

"בלכתך דרך **ים טבריה** אל חמי טבריה, באמצע הדרך ממש במקום שיש דקלים רבים בשפת הים ההוא, מכוון כנגד מגדל אחד אשר בראש ההר - **שם הוא בארה של מרים**".[60]

הוא מספר כיצד לקח אותו רבו למקום הבאר והשקה אותו ממנה:[61]

"הלך מורי ז"ל [האר"י הקדוש] **לטבריה** והוליכני עמו... וכשהיינו מהלכים בספינה בתוך המים, **נגד העמודים של בית הכנסת הישן**, אז לקח מורי ז"ל כוס אחד ומילא אותו מים **מבין העמודים**, והשקה לי אותם המים, ואמר לי... אלו המים ששתית היו **מבארה של מרים**".

סמוך יותר לזמננו, בשנת 1844 מסר הרב חיים הלוי הורביץ עדות דומה מאוד על מקום הבאר, כפי המסורת הידועה לאנשי הגליל:[62]

"כשהולכים מתוך העיר לחמי טבריה, כמו באמצע הדרך אשר שם **חורבות מי"ג בי כנישתא** [=13 בתי כנסת], יש שם אבנים שנכנסים תוך ים כינרת, והולכים עליהם כמה אמות, ואומרים סימנא מילתא [זה סימן מובהק] **כי שם היא הבאר** [מרים]".

המשותף למקורות שהבאנו הוא שהם מזהים את באר מרים כנמצאת לא הרחק מהחוף בטבריה, סמוך לעמודי אבן עתיקים, השייכים לאחד או יותר מבתי הכנסת העתיקים של העיר.

והנה ב-2009 טען ארכיאולוג ישראלי כי אתר עתיק בחופה של טבריה, הדומה מאוד למקום הבאר המתואר על ידי רבי חיים ויטאל והרב הורביץ, הוא מקום בארה של מרים:[63]

"מחקר היסטורי וארכיאולוגי, שערך הארכיאולוג ועובד רשות העתיקות לשעבר יוסי סטפנסקי, גילה ככל הנראה על חוף הכינרת את המקום אותו זיהה האר"י כבאר מרים. הגילוי הוא חלק ממחקר חדש על קברי צדיקים ומקומות קדושים, הנערך בשותפות עם חוקר קברי הצדיקים הירושלמי ישראל הרצברג.

מצויד בתיאורים שבכתבי הקודש, סקר סטפנסקי את טבריה וגילה, שאכן העמודים המתוארים במקורות אודות באר מרים עדיין נמצאים בחוף טבריה, במקום שעדיין קיים וניתן לבקר בו.

המקום הוא מדרום לחוף העירוני, בינו לבין החוף של מלון הולידיי-אין (לשעבר מלון גני חמת). יתר על כן, הוא איתר צילום ישן של המקום בארכיון רשות העתיקות בירושלים המראה את העמודים, ומעיד כי במקום זה עמד מבנה קדום שזוהה בעבר כ"בית הכנסת הישן" של טבריה מתקופת המשנה והתלמוד.

בתקופת האר"י הקדוש (המאה ה-16 לספה"נ), קטע זה של החוף היה מכוסה במי הכינרת. מפלס הכינרת היה גבוה בכ-2 מטרים מהמפלס של היום, ואז היו העמודים מכוסים במים. יתכן שממים אלו נתן האר"י הקדוש לתלמידו רבי חיים ויטאל לשתות. היום, בעקבות ירידת המפלס, נסוגו המים ומקום העמודים נחשף לעיני כל".

וכבר הובטחנו כי הבאר המופלאה שכה סייעה לבני ישראל במסעם במדבר, עוד תשוב להיות עימנו בגלוי:

"והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים, היא הבאר [מרים] שעתידה לעלות בירושלים ולהשקות את כל סביבותיה...".[64]

עמודי אבן עתיקים על חוף הכינרת, בחופה הדרומי של טבריה.
ציור משנת 1850 בערך.
האם אלה שרידי בתי הכנסת אשר האר"י הקדוש גילה שלידם נמצאת בארה של מרים?

תצלום משנות ה-1920 לערך,
של עמודי האבן ששרדו מבית הכנסת העתיק על חופה הדרומי של טבריה.

"וַתִּקַּח מִרְיָם הַנְּבִיאָה אֲחוֹת אַהֲרֹן אֶת הַתֹּף בְּיָדָהּ... וַתַּעַן לָהֶם מִרְיָם שִׁירוּ לַה'..." (שמות טו, כ-כ).

שירת השבח של מרים אודות קריעת ים סוף, בתיאורה של ציירת.

שער ספר חיבת ירושלים

ספר

חיבת ירושלים

ירושלים תובב"א

קברות במדבר

מפסוקי התורה עולה כי בחלק מהמקומות בהם חנו, נאלצו לכרות קברות רבים עבור המונים שמתו בנסיבות מצערות. הנה חלקם:

לאחר שעם ישראל חטאו בחטא המרגלים, נגזר על כל יוצאי מצרים שימותו במדבר ולא יכנסו לארץ. וכך מובא במדרש:[65]

"כל ערב תשעה באב היה משה מוציא כרוז בכל המחנה ואומר צאו לחפור. והיו יוצאין וחופרין **קברות** וישנין בהן. לשחרית היה מוציא כרוז ואומר: קומו והפרישו המתים מן החיים".

ועוד נאמר: "וְאַף ה' חָרָה בָּעָם, וַיַּךְ ה' בָּעָם מַכָּה רַבָּה מְאֹד. וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא קִבְרוֹת הַתַּאֲוָה כִּי שָׁם קָבְרוּ אֶת הָעָם הַמִּתְאַוִּים".[66]

"וַיִּפֹּל מִן הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא כְּשִׁלשֶׁת אַלְפֵי אִישׁ".[67]

"וַיִּהְיוּ הַמֵּתִים בַּמַּגֵּפָה אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אָלֶף".[68]

"וַיִּהְיוּ הַמֵּתִים בַּמַּגֵּפָה אַרְבָּעָה עָשָׂר אֶלֶף וּשְׁבַע מֵאוֹת מִלְּבַד הַמֵּתִים עַל דְּבַר קֹרַח".[69]

ראוי לציין כאן, כי הסיבה למידת הדין הקשה שפגעה בהם בכל חטא, היתה עצם ראייתם ניסים גלויים יום יום. הרואה נס וחוטא בכל זאת, נענש מיד. וזוהי התשובה לשאלת רבים מדוע אין הקב"ה מחולל ניסים גלויים בזמננו כבזמנם. לפי שכאשר יצאו ממצרים כעם עבדים, היה הכרח להראותם ניסים גלויים כדי שיידעו ויכירו את ה'. אלא שהיה לכך מחיר כבד. אבל כשנכנסו לארץ ויכול כל דור להכיר את ה' מתוך עדות אבותיו, עברה הנהגת ה' עם בניו לניסים נסתרים הכוללים השגחה על טבעית הדומה לשמירת כבשה אחת בין שבעים זאבים, ועם זאת גם כשחוטאים אינם נענשים מיד, אלא מידת "ארך אפים" (מאריך כעסו ואינו מעניש מיד) פועלת.

✧

כאמור, חוקרים בני זמננו מצאו התאמה רבה בין עדות התורה על חיי ישראל במדבר, לבין הממצאים בישובי הנואמיס ושדות הקבורה שם.

הבה נשווה את הנתונים:

עדות התורה על בני ישראל במדבר	דברי הארכיאולוגים אודות הנואמיס[70]
גרו בסוכות, אשר לזכרן עושים עד היום סוכות מקורות בענפים מן הצומח	רוב ככל המבנים היו מקורים בענפי אילנות
היו מיומנים בבנאות עקב עבודת הפרך במצרים, בבניית ערים לפרעה	המבנים בולטים באיכות הבניה המתוחכמת, הידע ומסורת הבנין המפותחת
היו מחולקים לשבטים אך הדמיון עלה על השוני, עקב שמירת התורה	חיו בקבוצות או שבטים, עם מגע הדוק, מסורת משותפת ואחדות תרבותית
נסעו וחנו באופן בלתי צפוי מצידם, בעקבות עמוד הענן, ולפרקי זמן משתנים: "וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה הֶעָנָן מֵעֶרֶב עַד בֹּקֶר וְנַעֲלָה הֶעָנָן בַּבֹּקֶר וְנָסָעוּ... אוֹ יֹמַיִם אוֹ חֹדֶשׁ אוֹ יָמִים [=שנה] וְנָסָעוּ"	התושבים היו נוודים למחצה: חלק מהישובים שימשו לשהות קצרה, חלק למגורים לאורך זמן. פעמים רבות הוכשר מקום למגורים, אך ננטש בטרם נעשה בו שימוש...
נטישת מקום המגורים לפי היעלות הענן ברצון ובהסכמה	המקום נעזב מרצון ולא בכפיה
אספקת המן והשְׂלָו היתה בשפע, לכן לא היה צורך לעסוק בחקלאות או במסחר למחייתם	ככל הנראה התושבים מיעטו או נמנעו לעבוד את האדמה ולא נתגלתה מערכת מסחרית משמעותית
המן לא היה דגן, אלא מזון משמים	לא נתגלו כמעט עקבות של דגן
"שָׁטוּ הָעָם וְלָקְטוּ [את המן] וְטָחֲנוּ **בָרֵחַיִם**, אוֹ דָכוּ **בַּמְּדֹכָה**"	נמצאו אבנים לטחינת דגן אך לא ידוע מה טחנו בהן
היו בעלי עדרי צאן גדולים	היו בעלי עדרי צאן גדולים
לא נזקקו למקורות מים גשמיים כי באר מרים סיפקה להם כל צרכם דרך נס	אין תשובה לשאלה כיצד התקיימו יישובים אלה במרחק כה גדול ממקור מים
משחטאו כלפי ה' נענשו רבים מהם במיתה ונקברו בהמוניהם במדבר	הממצא הבולט היו שדות קבורה. הקברים נמצאו לפעמים בריכוזים גדולים

ההתאמה הרבה הנראית בבירור, בין קורות בני ישראל במדבר לבין חיי תושבי הנואמיס האלמוניים, הביא חוקר כמו יהושע עציון לקבוע בהתלהבות:

"הנוודים, ששהו במדבר סיני תקופה קצרה ונעלמו כלעומת שבאו, ואשר קבריהם ואתרי מגוריהם פזורים ברחבי סיני, **היו בני ישראל יוצאי מצרים!**"[71]

בכך מצטרפים הוא ואחרים למסורת שביד הבדואים, שוכני המדבר הותיקים, כפי שקיבלו מדורות עברו.

CC SA NC BY Generous courtesy of Jona Lendering, Livius.org
כתובת בלעם

כתובת בלעם בן בעור בירדן

במסעם הארוך במדבר, הגיעו בני ישראל קרוב לעבר הירדן, שם שכנה מואב המקראית, סמוך לים המלח.
בספר במדבר מובא סיפורו של בלעם בן בעור מהעיר פתור, שנשכר על ידי בלק מלך מואב לקלל את עם ישראל ההולך ומתקרב לארצו, מחשש פן יכבוש גם את מואב לאחר שהיכה את האמורי:[72]
״וַיִּסְעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּחֲנוּ בְּעַרְבוֹת מוֹאָב, מֵעֵבֶר לְיַרְדֵּן יְרֵחוֹ. וּבָלָק בֶּן־צִפּוֹר מֶלֶךְ לְמוֹאָב בָּעֵת הַהִוא. וַיִּשְׁלַח מַלְאָכִים אֶל בִּלְעָם בֶּן בְּעֹר... לְקָרֹא לוֹ לֵאמֹר... לְכָה נָּא אָרָה לִּי אֶת הָעָם הַזֶּה, כִּי עָצוּם הוּא מִמֶּנִּי, אוּלַי אוּכַל נַכֶּה בּוֹ וַאֲגָרְשֶׁנּוּ מִן הָאָרֶץ. כִּי יָדַעְתִּי אֵת אֲשֶׁר תְּבָרֵךְ מְבֹרָךְ, וַאֲשֶׁר תָּאֹר, יוּאָר״.
המקרא מתאר את ניסיונותיו של בלעם לקלל את ישראל, ניסיונות כושלים שנהפכו לברכות ולתיאור שבחי עם ישראל, עד אשר חורה אף בלק בבלעם, והוא מגרשו בבושת פנים לעיר מגוריו.

✧

בשנת 1967 התגלתה בעבר הירדן, לא הרחק מהרי מואב, כתובת עתיקה שכונתה ״כתובת בלעם״. שמו של בלעם מופיע בה, ותוכנה מזכיר את המסופר במקרא אודות בלעם.
הכתובת התגלתה כאשר ארכיאולוגים מהולנד ערכו חפירות ב״תל דיר עלא״ שבעבר הירדן. בבית פולחן מהמאה השמינית לפני סה״נ שנחשף שם, הם גילו שברי כתובות עתיקות, כתובות על גבי טיח בדיו אדום ושחור. לאחר הפענוח, הופתעו החוקרים לגלות שהן מתארות נביא בשם ״בלעם בר–בער״ (בארמית: בן בעור). ״איש חזה אלהן״ (איש חוזה אלוהים), הרואה בנבואתו את אשר יתרחש באחרית הימים. הכתובת הנמצאת כיום במוזיאון ברבת עמון, מתוארכת לשנים 880–760 לפנסה״נ.
בכתובת, מופיעים פרטים אודות בלעם, הקרובים מאוד בתוכנם ובלשונם לסיפור המקראי:

כתובת בלעם[73]	פסוקי המקרא
״ספר בלעם בר בער איש חוזה אלוהים״	״נְאֻם בִּלְעָם בְּנוֹ בְעֹר... נְאֻם שֹׁמֵעַ אִמְרֵי אֵל אֲשֶׁר מַחֲזֵה שַׁדַּי יֶחֱזֶה״[74]
״ויבוא אליו אלהים בלילה״	״וַיָּבֹא אֱלֹהִים אֶל בִּלְעָם לַיְלָה״[75]
״היה לו חיזיון לפי דברי האל״	״וַיָּשֶׂם ה׳ דָּבָר בְּפִי בִלְעָם״[76]
״ויקם בלעם בבוקר״	״וַיָּקָם בִּלְעָם בַּבֹּקֶר״[77]
״ויקרא לראשי האסיפה״	״וַיֹּאמֶר אֶל שָׂרֵי בָלָק״[78]
״ויאמר להם: שבו, ואגיד לכם מה אמר האל ׳שדי׳ שיהיה בעתיד, ולכו ראו מפעלות אלוקים״	״וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם, לִינוּ פֹה הַלַּיְלָה, וַהֲשִׁבֹתִי אֶתְכֶם דָּבָר, כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר ה׳ אֵלָי. וַיֵּשְׁבוּ שָׂרֵי מוֹאָב עִם בִּלְעָם״[79]

עוד מספרת הכתובת על יסוריו של בלעם: ״יומיים הוא לא אכל, ובכה״. ״ידידיו באו אצלו ושאלו מדוע אינך אוכל, מדוע אתה בוכה?״ – תיאור המזכיר את הנאמר במקרא על התייסרותו הרגשית של בלעם, שכאשר בתחילה קיבל הוראה מה׳ שלא להצטרף לשליחי בלק, הצטער מאד מכך, והשתוקק למלא את השליחות הרעה שבלק ביקש להטיל עליו.

✧

הרי לנו עדות ארכיאולוגית מיוחדת, על דמותו של בלעם המופיעה במקרא. עדות הקרובה גם בפרטים המופיעים בה, גם במיקומה הגיאוגרפי, וגם בזמנה ההיסטורי, לתיאור המקראי של אשר התרחש שם, בהרי מואב, מול המחנה המתקרב של בני ישראל.

מקורות והערות

1) ד"ר רודולף כהן, במאמרו:
'The Mysterious MBI People', Biblical Archaeology Review, July 1983.

2) W.F. Albright, "Abram the Hebrew: A New Archaeological Interpretation", BASOR 163 (1961) p. 37.

3) "המסקנה המתבקשת מכך היא שתנאי המקרו-אקלים לא השתנו במשך 5000 השנים האחרונות"; נ. ליפשיץ וי. ויזל, היסטוריה אקלימית והיסטוריה של הצומח ב5,000 השנים האחרונות, בתוך: גבירצמן ואחרים (עורכים), סיני, ת"א תשמ"ז, עמ' 521–520. הובא במאמרו של דניאל משה לוי, "התנ"ך והארכיאולוגיה", בהוצ' מנוף – המרכז למידע יהודי.

4) B. Mazar, "The Middle bronze Age in Palestine", IEJ (168), pp. 68-69.

5) ר. כהן, סיני, תל אביב תשמ"ז, עמ' 663; וכן אצל: מ. היימן, נודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: ש. אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 108.

6) Nawamis

7) עדותם של הארכיאולוגים בר-יוסף וגורן במאמרם:
Bar-Yosef, O., A. Belfer, A. Goren, and P. Smith, The Nawamis near Ein Huderah (eastern Sinai). Israel Exploration Journal 27 numbers 2-3, 1977.

8) ו. דיור, קדמוניות 63–62 (1983), עמ' 54.

9) בית-אריה, ישובים מתקופת הברונזה הקדומה בדרום סיני, קדמוניות סיני עמ' 307.

10) אבנר, חדשות ארכיאולוגיות פ"ב, עמ' 68,69.

11) התנ"ך האבוד, עמ' 56–55.

12) א. גורן, הנואמים בדרום סיני, עמ' 258.

13) אבנר, חדשות ארכיאולוגיות פ"ב, עמ' 68.

14) דיור, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ירושלים 1992, ערך באר - רסיסים. 64ב. גבעון, כנ"ל הערה 52, עמ' 55–54.

15) מ. היימן, נוודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: ש. אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 112.

16) שם, 58.

17) מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר-שבע תשנ"ח, עמ' 113.

18) התנ"ך האבוד, עמ' 56.

19) מ. היימן, נוודים ויושבי-קבע בהר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה, בתוך: ש. אחיטוב (עורך), מחקרים בארכיאולוגיה של נוודים בנגב ובסיני, באר שבע תשנ"ח, עמ' 109.

20) ר. גבעון, אבני סיני, עמ' 55–54.

21) א. גורן, הנואמים בדרום סיני, עמ' 258.

22) שם, 256.

23) האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך נגב, עמ' 1040.

24) רועים וחקלאים במרחב קדש ברנע, שדה בוקר 1989, עמ' 26.

25) התנ"ך האבוד, עמ' 53.

26) בית-אריה, סיני, כנ"ל הערה 59, עמ' 623.

27) ד"ר רודולף כהן, במאמרו:
'The Mysterious MBI People', Biblical Archaeology Review, July 1983.

28) במדבר לג, א-לז.

29) רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג' פרק נ.

30) במדבר ט, א-כג.

31) מדרש רבה, במדבר יט, ט.

32) ראה רש"י במדבר כא, טו, ובפירוש שפתי חכמים שם.

33) בעל הטורים, שמות טו יג.

34) ספרי, בהעלותך פג.

35) ספרי, בהעלותך פג.

36) מדרש "שוחר טוב", תהלים כג. פרוש רש"י לדברים, ח, ד.

37) במדבר ח, ד.

38) ספרי, בהעלותך פג.

39) ויקרא כג, מג.

40) לדוגמה: עירובין יג, ב.

41) סוכה יא, ע"ב.

42) בפירושו העמק דבר לבמדבר י, לד.

43) לאחר מות אהרן נסתלקו ענני הכבוד שהגנו עליהם ויתכן שנאלצו לבנות לעצמם סוכות גשמיות למגורים תמידיים, עד שחזרו ענני הכבוד בזכות משה רבינו כמבואר בתלמוד בבלי, תענית ט, א.

44) דברים ה, כו.

45) ויקרא כג, מג.

46) ויקרא כג, מב-מג.

47) סוכה פרק א, ד.

48) שמות טז, ד.

49) במדבר יא, ז-ח.

50) במדבר יא, לא-לב.

51) שמות יב, לז-לח.

52) וכך כתוב בתלמוד: "תנו רבנן (תהלים עח, כה): 'לחם אבירים אכל איש'... מה אני מקיים 'אבירים'? לחם שנבלע במאתים וארבעים ושמונה אברים... ר"א בן פרטא אומר: אף דברים שתגרי אומות העולם מוכרין להן - מן מפיגן. אלא מה אני מקיים ויתד תהיה לך על אזניך? לאחר שסרחו אמר הקב"ה: אני אמרתי יהיו כמלאכי השרת, עכשיו אני מטריח אותם שלוש פרסאות דכתיב (במדבר לג, מט): 'ויחנו על הירדן מבית הישימות עד אבל השטים', ואמר רבה בר בר חנה: לדידי חזי לי ההוא אתרא והויא תלתא פרסי". (יומא עה, ע"ב).

53) תענית ט, ע"א.

54) ראה שמות טו, כז: "וַיָּבֹאוּ אֵילִמָה וְשָׁם שְׁתֵּים עֶשְׂרֵה עֵינֹת מַיִם וְשִׁבְעִים תְּמָרִים וַיַּחֲנוּ שָׁם עַל הַמָּיִם".

55) משה רבינו נאלץ להוציאה מתוך הסלע, ככתוב במקרא (במדבר כ, יא): "וַיָּרֶם מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ, וַיַּךְ אֶת הַסֶּלַע בְּמַטֵּהוּ פַּעֲמָיִם, וַיֵּצְאוּ מַיִם רַבִּים, וַתֵּשְׁתְּ הָעֵדָה וּבְעִירָם".

56) ילקוט ראובני, חקת.

57) ספרי, בהעלותך צה.

58) מדרש רבה, קהלת ה, י. יש מרבותינו האומרים כי היא בים התיכון: "הרוצה לראות בארה של מרים, יעלה לראש הכרמל ויצפה וירא כמין כברה [סלע עגול ועשוי ככברה] בים, וזו היא בארה של מרים". שבת לה, א. (ועיין במדרש ויקרא רבה (כב ד), בפירוש רד"ל, אות טז, שכתב שיתכן שהגירסה הנכונה במסכת שבת שם היא: "יעלה להר הישימון". ואולי ניתן ליישב את הסתירה לכאורה בכך שלבארה של מרים ישנה גם משמעות רוחנית שאינה מגבילה אותה להיות במקום אחד, כמובא בהלכה כי "בארה של מרים סובב כל מוצאי שבת כל הבארות". רמ"א, סימן רצט סעיף י).

59) ירושלמי כלאיים פט לב. ויקרא רבה, כב ד.

60) שער הגלגולים, הקדמה לז.

61) מובא בספר "נגיד ומצווה" של רבי יעקב צמח, תלמידו של רבי חיים ויטאל. הספר נכתב כ-60 שנה לאחר פטירת האר"י, ומכיל גם עדויות שנתקבלו מבנו של ר' חיים ויטאל, הרב שמואל.

62) רבי חיים הלוי הורוויץ, חיבת ירושלים, מהדורת 1964 ירושלים, עמ' קכ"ח.

63) מעובד על פי כתבתו של עידן יוסף שפורסמה ב"מחלקה ראשונה", 14 מאי 2009.

64) פרקי דר' אליעזר, פרק לה.

65) איכה רבה, פתיחתא לג.

66) במדבר יא, לג-לד.

67) שמות לב, כח.

68) במדבר כה, ט.

69) במדבר יז, יד.

70) כל המקורות לדברי הארכיאולוגים הובאו לעיל בפרק.

71) התנ"ך האבוד, עמ' 57. יש שמייחסים את הנואמים לעמים אחרים, אולם רק הייחוס לבני ישראל במדבר משיב על תמיהות רבות לגבי המיקום והממצאים שהתגלו במקום.

72) במדבר כב, א-ו.

73) בתרגום לעברית על פי התרגום לאנגלית המובא ב-LIVIUS.ORG

74) במדבר כד, ג-ד.

75) במדבר כב, כ.

76) במדבר כג, ה.

77) במדבר כב, יג.

78) במדבר כב, יג.

79) במדבר כב, ח.